

İLK XAÇ YÜRÜŞLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

Naibə Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

naiba.ahmedova@mail.ru

Zakir Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

zakir.kerimov.1955@mail.ru

Açar sözlər: Səlcuq türkləri, zəngilər sülaləsi, xaçlılar, xristian kilsəsi, Səlahəddin Əyyubi

Məqalədə Səlcuq türklərinin yürüşləri və bu yürüşlərin Yaxın və Orta Şərq xalqlarının həyatına təsiri araşdırılır. Böyük Səlcuq imperiyası daxilində və digər müsəlman dövlətləri arasında möhkəm birliyin olmaması müsəlman xalqlarına dəhşətli fəlakətlər gətirən xaçlıların ilk yürüşlərinin baş verməsinə səbəb oldu. Bu, elə bir dövrə təsadüf edirdi ki, qüdrətli Bizans baş əydirən, Anadolunu özünə yurd edən türklər Qərb dünyasını qorxutmuşdu. Xristian kilsəsi türklərin Avropaya soxulacağından, islam dinini Qərbdə də yayaacağından narahatlıq duyurdu.

1171-ci ildə Fatimilər dövlətində hərbi rəis Səlahəddin Əyyubi çevriliş etdi, hakimiyyəti ələ keçirdi və Əyyubilər sülaləsinin (1171-1250) hakimiyyəti başlandı. Səlahəddin Əyyubi mənşəcə müxtəlif xalqlara aid edilsə də, onun Azərbaycan türkü olduğunu təsdiq edən çoxsaylı mənbələr vardır. Səlahəddin Əyyubi xaçlılarla müvəffəqiyyətlə mübarizə apardı. Bütün Fələstini, o cümlədən 1187-ci ildə Yerusəlimi (Qüdsi) xaçlılardan geri aldı, Suriyanın böyük bir hissəsinə yiyələndi. Xaçlıların Misirə soxulmaq cəhdini dəf etdi. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan kökənli, türk mənşəli Zəngilər sülaləsi və onların siyasi varisi Səlahəddin Əyyubi Yaxın və orta Şərqin xaçlılardan qorunmasında müstəsna xidmət göstərmiş və bu məsələlər məqalədə elmi əsaslarla təhlil edilmişdir.

ПЕРВЫЕ КРЕСТОВЫЕ ПОХОДЫ И АЗЕРБАЙДЖАН

Наиба Ахмедова

Закир Керимов

Ключевые слова: турки-сельджуки, династия Занги, крестоносцы, христианская церковь, Саладин Айюби

В статье рассматриваются походы турок-сельджуков и влияние этих походов на жизнь народов Ближнего и Среднего Востока. Отсутствие прочного единства внутри великой империи Сельджуков и среди других мусульманских государств привело к первым крестовым походам крестоносцев, которые принесли ужасные бедствия мусульманским народам. Это произошло в то время, когда турки, покорившие могущественную Византию и сделавшие Анатолию своей родиной, напугали западный мир. Христианская церковь опасалась, что турки вторгнутся в Европу и распространят исламскую религию на Западе.

В 1171 году в государстве Фатимидов военачальник Саладин Айюби устроил переворот, захватил власть, и началось правление династии Айюбидов (1171-1250). Хотя Саладина Айюби относят к разным народам. Есть много источников, которые подтверждают, что он азербайджанский тюрк. Саладин Айюби успешно сражался с крестоносцами. Он отбил всю Палестину, включая Иерусалим (Иерусалим) у крестоносцев в 1187 году, и приобрел большую часть Сирии. Он разгромил попытку крестоносцев вторгнуться в Египет. В указанный период династия Занги турецкого происхождения и их политический преемник Салахаддин Айюби оказали исключительную услугу в защите Ближнего и Среднего Востока от крестоносцев, и эти вопросы на научной основе анализируются в статье.

THE FIRST CRUSADES AND AZERBAIJAN

**Naiba Ahmedova
Zakir Karimov**

Key words: Seljuk Turks, Zangi dynasty, Crusaders, Christian church, Saladin Ayyubi

The article examines the campaigns of the Seljuk Turks and the impact of these campaigns on the lives of the peoples of the Near and Middle East. The lack of strong unity within the great Seljuk empire and among other Muslim states led to the first crusades of the Crusaders, which brought terrible disasters to the Muslim nations. This happened at a time when the Turks, who conquered the mighty Byzantium and made Anatolia their homeland, frightened the Western world. The Christian church was worried that the Turks would invade Europe and spread the Islamic religion in the West.

In 1171, in the Fatimid state, the military leader Saladin Ayyubi staged a coup, seized power, and the rule of the Ayyubid dynasty (1171–1250) began. Although Saladin Ayyubi is attributed to different peoples, There are many sources that confirm that he is an Azerbaijani Turk. Saladin Ayyubi successfully fought the Crusaders. He recaptured all of Palestine, including Jerusalem (Jerusalem), from the Crusaders in 1187 and acquired a large part of Syria. He defeated the Crusaders' attempt to invade Egypt. During the mentioned period, the Zangi dynasty of Turkish origin and their political successor, Salahaddin Ayyubi, rendered exceptional service in the protection of the Near and Middle East from the Crusaders, and these issues were analyzed on scientific grounds in the article.

XI əsrin birinci yarısında Mərkəzi Asiyadan başlamış səlcuq türklərinin yürüşləri Yaxın və Orta Şərqi siyasi, sosial-etnik, iqtisadi və mədəni həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Azərbaycan da bu mənada istisna deyildir. Səlcuqlar Yaxın və Orta Şərq xalqlarının, xüsusən də ermənilərin bir növ xilaskarı rolunu oynadılar. Anadolunun şərq bölgəsində yaşayan ermənilər bu vaxt Bizans (yunanların) dövlətinin hakimiyyəti altında idilər. Onlar feodal istismarı ilə yanaşı dini zülmə də məruz qalırdılar. Provoslav yunanlar monofizit erməniləri zorla provoslav təriqətinə döndərməyə çalışırdılar. Yunanlar erməniləri provoslaşdırmaq üçün hər cür işgəncələrdən və cəzalardan çəkinmirdilər. Bu məzhəbi qəbul etmək istəməyənlərin ağzına əridilmiş qurğuşun töküldülər. Bizanslıların zülmkarlığının nəticəsi olaraq yüz minlərlə erməni həlak olmuşdu [5, s.16].

Ermənilərin yunan zülmündən cana doyması Anadolunun səlcuq türkləri tərəfindən fəthini asanlaşdıran amillərdən biri olmuşdur [6, s.10]. 1071-ci ildə Malazgird döyüşündə yunanlardan ayrılan erməni hərbi dəstələri türklərlə dostluqla davranmışlar [5, s.17]. Hətta, Böyük Səlcuq sultanı Məlikşahın (1072-1092) müasiri olan erməni tarixçiləri onu dünyaya gələn hökmdarların ən böyüyü, insanların içində ən seçimliyi kimi mədh edirdilər [8, s.80].

Səlcuq sultanları ermənilərlə çox mülayim rəftar edirdilər. Onlardan alınan vergilər azaldılmış, dini etiqad sərbəstliyi verilmişdir. Amma təəssüf ki, bir çox ermənilərin, ilk növbədə Kiçik Asiyada mövcud olan Kilikiya erməni hakimlərinin bu cür siyasətə cavabı xəyanət oldu.

Erməni keşişləri və tacirləri Qərbi Avropa səlibçilərinin və monqol hökmdarlarının təmsilində özlərinə havadarlar axtarır, təbəəsi olduqları dövlətlərə qarşı düşmən güclərlə əməkdaşlığa can atırdılar. Türk tarixçisi Mehlika Kaşqarlı yazır ki, birinci xaç yürüşü zamanı (1096-1099) ermənilər İstanbuldan Qüdsə qədər bütün yol boyu xaçlıları lazım olan və olmayan hər şeylə təmin edir, qalaları təslim edir, türklərin arxasında təxribat və qətlillər törətməklə xristian ordularının hərəkətlərini asanlaşdırırdılar. Erməni keşişçisi

Nerses dindaşlarını xaçlı yürüşləri münasibətilə təbrik edir və onların Tanrı (Həzrəti İsa) tərəfindən göndərildiyini deyirdi [4, s.29-36]. Tanınmış erməni yazıçısı Yegişe Çarents nahaq deməyib ki, bizdə xəyanət ana bətnində olanda yaranır.

Kilikianın erməni hakimi II Levon (1187-1219) müsəlmanlara qarşı mübarizədə xaçlılara yardım edirdi və Qərbdən lazımi yardım almaq üçün hətta, katolik kilsəsinin himayəsinə daxil olmuşdur. Yalnız Avropadan lazımi yardım almadığı üçün Kilikiya erməni kilsəsi yenidən müstəqilləşdi [4, s.82-83]. 1253-cü ildə isə Kilikiya erməni çarı I Hetum Ali Monqol xaqanı Menku Qaanın (1251-1260) yanına gedib onunla Misir məmurlərinə və islama qarşı mübarizədə ittifaq bağlayır. Qərbin dövlət başçıları da dəfələrlə Hülakü və Abaqa xanı xristianlığı qəbul etməyə və Misirə qarşı səlib yürüşündə iştirak etməyə dəvət edirdilər [2].

Malazgird qələbəindən sonra böyük fəthlər nəticəsində Səlcuq dövlətinin torpaqları şərqdə Qaşqardan tutmuş, qərbdə Aralıq dənizində, şimalda Qafqaz dağlarından cənubda Yəməndə böyük bir ərazini əhatə edirdi. Ayrı-ayrı əyalətlərdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışan yerli hakimlərcanişinlər, o cümlədən əvvəllər müstəqil olan sülalələrin xəlifələri, həmçinin Azərbaycandakı Rəvvadilər, Şəddadilər, Şirvanşahlar dövlətləri Böyük Səlcuqların vassalına çevrildilər.

Böyük Səlcuq dövləti (1038-1157) möhkəm deyildi, işğallar yolu ilə yaradılmış hərbi-siyasi qurum idi. Siyasi hakimiyyətin daxilində çəkişmələr, feodalizm quruluşunun mahiyyətindən doğan qüsurlar onu zəiflədirdi. Səlcuq sultanları - Alp Arslan (1063-1072) və Məlikşah (1072-1092) dövləti möhkəmləndirsələr də, sonuncunun ölümündən sonra dövlət daha da zəiflədi. Sonrakı sultanların hakimiyyət dövrü Səlcuq dövlətinin çökməsi, müstəqil sultanlıqlara parçalanması dövrü (1092-1157) oldu. Bu parçalanmanın nəticəsi olaraq Suriya Səlcuqiləri (1078-1117), Kirman Səlcuqiləri (1041-1187) və Anadolu Səlcuqiləri (1077-1307) dövlətləri yarandı. Anadolu Səlcuqiləri dövləti nisbətən güclü idi. Pataxtı İznik olan bu dövləti Süleyman şah yaratmışdır. Yeni yaranmış bu dövlətlər Böyük Sultanın mərkəzi hakimiyyətindən asılı olmayaraq davranmağa başlamışlar. Onların arasında imperiyanın əsas hissələri olan İraq, Xorasan və Cənubi Qafqaz uğrunda ali sultanın taxtı uğrunda mübarizə gedirdi [1, s.15]. Azərbaycan ərazisi İraq Səlcuq sultanlığına daxil idi. Lakin sultanlıqlar özləri də məlum olduğu kimi atabəyliklər adlanan daha xırda dövlətlərə parçalanmışdır. XII əsrdə Orta Şərqdə bir neçə belə feodal dövlətlər mövcud idi. Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər), Fars Atabəyləri (Salqurilər), Kirman Atabəyləri (Qutluq xanlar), Luristan Atabəyləri (Xəzərspilər), Mosul Atabəyləri (Zəngilər 1127-1159) və s. İraq sultanı Mahmud (1117-1131) I İmaməddin Zəngini öz kiçik oğlanları Alp Arslan və Fərrux şahın atabəyi və

Mosulun canişini təyin etmişdir.Şəmsəddin Eldəniz Fars hakimi Zəngi ibn Mədudu (1162-1175)İraq sultanına tabe etdi [2, s.48-49].

XII əsrdə Rum Səlcuqları, Xarəzmşahlar, Buveyhilər və başqaları da qüvvətlənib müstəqil dövlətə çevrildilər. Böyük Səlcuq imperiyası daxilində və digər müsəlman dövlətləri arasında möhkəm birliyin olmaması xaçlıların ilk yürüşlərinin müsəlman xalqlarına dəhşətli fəlakətlər gətirməsinə səbəb oldu. Bu, elə bir dövrə təsadüf edirdi ki, qüdrətli Bizansı baş əydirən, Anadolunu özünə yurd edən türklər Qərb dünyasını qorxutmuşdu. Xristian kilsəsi türklərin Avropaya soxulacağından, islam dinini Qərbdə də yayacağından narahatlıq duyurdu. Bir yandan da müqəddəs şəhər Qüdsü(Yerusəlim) müsəlmanlardan almağa, İsa peyğəmbərin məzarını “kafir” müsəlmanların əlindən qurtarmağa çalışırdılar. Əslində bu məsələ xristianların dini duyğularını coşduraraq, onları müsəlman ölkələrinin işğalına cəlb etmək idi. Roma papasının təşkil etdiyi, Avropa krallarının başçılıq etdiyi xaç yürüşlərinin əsas məqsədi Şərq ölkələrinin (Fələstin, Suriya və s.) münbit torpaqlarını ələ keçirmək, zəngin şəhərlərini qarət etmək,müsəlmanları məhv etmək və ya xristianlaşdırmaq idi.1095-ci ildə papa II Urban Fransada Klermon şəhərində bir konfrans keçirərək xristianları Qüdsü qurtarmaq üçün yürüşə çağırırdı. Fransada toplanan xaçlılara (səlibçilərə) Almaniyadan, Macarıstandan, Balkanlardan da qoşuldular. Müxtəlif sosial ünsürlərdən toplanmış bu kütlə iki keşişin başçılığı ilə Konstantinopola (Bizans), oradan da, Kiçik Asiyaya (Anadolu) daxil oldu.Şərqəki müsəlman xalqları xaçlıların dəhşətli hücumu, kütləvi şəkildə məhv olmaq və əsarət altına düşmək təhlükəsi ilə üz-üzə qaldılar.Xaçlıların ilk dəstələrini İzmit dolaylarında Anadolu Səlcuq hökmdarı Süleyman şahın qardaşı qarşıladı və onları məhv etdi.Lakin az keçməmiş xaçlıların yeni daha mütəşşəkkil, döyüşkən, sayı yüz minləri aşan dəstələri Anadoluya soxuldu. Süleymanın varisi Qılıç Arslan onların qarşısını ala bilmədi, düşmən İzniki tutdu(1097).Qılıç Arslan çoxsaylı düşmən ordusuna ciddi müqavimət göstərərək türk əhalisini təhlükəsiz yerlərə köçürürdü.O,Şərqə yönəlmiş düşmən qüvvələrin bir qolunu Ereqli,digər bir qolunu Amasiya yaxınlığında darmadağın etdi [7, s.92].

20 oktyabr 1097-ci ildə xaçlı orduları Səlcuqluların əlində olan Kiçik Asiyadakı Antakyanı mühasirə etməyə başladılar. Ancaq Səlcuqlu ordularının və Mosul əmiri Gur Boğanın komandanlığı altındakı türkmən bəyləri və hakimləri ilə yaxşı davranmaması və ləng hərəkət etməsi türk ordusunun parçalanmasına səbəb oldu. Xaçlılar Gür Boğaya elçi göndərüb xristianlığı qəbul etməsini və xristian ölkələrini tərk etməsini istəmişdilər. Gur Boğa isə bu təklifi rədd etmişdi [3, s.186].

Gur Boğanın səhvi nəticəsində Antakya ələ keçdi və burada Antakya Krallığı (şahzadəliyi) adlı ilk xristian feodal dövləti quruldu.Xaçlılar Urfanı da ələ keçirdilər. Bundan sonra xaçlılar Qüdsə doğru hərəkət etdilər. 3 iyun 1099-

cu ildə Qüds yaxınlığındakı Rəmlə məntəqəsini ələ keçirdilər. Qüds isə bu zaman Fatimilər dövlətinə tabe idi. O, Fatimilərin valisi İftiharüddüdevlenin idarəçiliyi altında idi. 13 iyul 1099-cu ildə xaçlı qüvvələri Qüdsə hücumla keçdilər. İki günlük mühasirəyə Fatimilər davam gətirməyib iyulun 15-də şəhəri xaçlılara təslim etdilər [9, s.9].

Xaçlılar Həzrəti Ömər in “Heç bir xristianı öldürməyin” tövsiyəsinə qarşılıq olaraq, hətta xristian dini inanclarına görə dinc, günahsız adamları öldürməmək prinsipinə zidd olaraq müdafiəsiz qalmış 40 min müsəlman - kişi, qadın və uşaqları qılıncdan keçirdilər [3, s.186]. Səlibçilər (xaçlılar) sadəcə, müsəlmanlara deyil, Qüdsdəki xristian və yəhudi camaatına da zülm etdilər. Evlərə girib, onların qadınlarına və qızlarına təcavüz edərək öldürdülər.

Beləliklə, Qüdsdə Latın dövlətinin - səlibçilərin ilk krallığı qurulmuş oldu. Hakimiyyətə gətirilən Qodefroï kral titulu götürməyərək Həzrəti İsanın hamisi sifəti ilə krallığın naibi olaraq fəaliyyətə başladı [9, s.9]. Beləliklə, səlcuqluların müqavimət göstərmədiyi ikinci səlib ordusu Urfa, Antakya və Qüdsdə üç xaçlı dövləti yaratdılar [3, s.186]. R.Özdək Şərqdə yaranan xaçlı dövlətlər haqqında yazır ki, birinci xaçlı səfərləri zamanı əldə etdikləri bu uğur ilə avropalıları bəzi türk islam ölkələrində kiçik Frank dövlətləri qurmağa nail oldular: Urfa qraflığı (1098-1114), Antakya knyazlığı (1098-1268), Trablis qraflığı (1109-1289) və Qüds krallığı (1100-1268) [7, s.92].

İlk yürüş nəticəsində xaçlılar Orta Şərqdə üç dövlət qurduqdan sonra islam dünyasına qarşı hücumlarını arasıkəsilmədən genişləndirməkdə davam etdilər. Çünki islam aləminin maddi gücü və qüdrətinə yiyələnən səlcuqlular Böyük sultan Məlikşahın ölümündən sonra (1092) taxt-tac uğrunda mübarizəyə girişmişdilər. Səlcuq imperiyasının hər bir bölgəsi taxt iddiasında olan şahzadələrin idarəçiliyi altında idi. Buna baxmayaraq Səlcuq əhalisində “kafir xaçlılarla mübarizə əzmi” zəifləmədi.

Tarixi ədəbiyyatda göstərilir ki, səlcuqlular-Anadolu Səlcuqlu dövləti və Artuklu Bəyliyi xaçlı dövlətləri: Antakya şahzadəliyi və Urfa kontluğunu Harran savaşında (7 may 1104-cü il indiki Türkiyə ərazisi) darmadağın etdilər. Urfanı qoruyan səlib ordusunun komandanları Bandouin ilə Joselin (Yoslen) əsir düşdü, qaynaqların ifadəsinə görə 12 min xaçlı öldürüldü [3, s.186].

Səlcuq sultanlarının (Məhəmməd Təpər, Börgüyarıq) buyuruğuyla xaçlılara qarşı düzənlənən səfərlərə türklərdən təşkil edilmiş qüvvələr də qoşuldu. Bu mənada xaçlılara ilk ağır və kəskin zərbəni Böyük Səlcuq dövlətinə tabe olan İraq və Suriya Türk Atabəylər dövlətinin güclü hökmdarı İmadəddin Zəngi endirmiş oldu. 1144-cü ildə Zəngi arasında türkmən hərbi qüvvələrinin də yer aldığı ordusuyla Urfa üzərinə sürətlə yürüş etdi, şəhəri mühasirəyə aldı və onu fəth etdi. Urfa Xaçlı krallığını aradan qaldırdı [9, s.9].

XII əsrin ikinci yarısında Misirdəki fatimilər xaçlılarla sünni türklərə qarşı ittifaq yaratdılar. Ancaq Mosul atabəyi Nurəddin Mahmud Zəngi 1164-cü ildə Qüds Kralı III Bohemondun da məğlub etdi. Bundan sonra Mahmud sərkərdələrindən Şirkuh və Səlahəddin Əyyubi qardaşlarını Fatimilər üzərinə göndərirdi. Bu sərkərdələr Fatimiləri məğlub etdilər və Səlahəddin Əyyubi Mahmudun təmsilçisi kimi Misirdə hakimiyyəti ələ aldı (1171-ci il). Nurəddin Mahmud 1174-cü ildə öldükdə, Şam və Hələb atabəylikləri də Əyyubi sülaləsinin əlinə keçdi. Mosulun idarəsi Seyfəddin Qazinin qardaşı Mövluda, Sincarın idarəsi II Zəngiyə verildi. [7, s. 147].

1171-ci ildə Fatimilər dövlətində hərbi rəis Səlahəddin Əyyubi çevriliş etdi, hakimiyyəti ələ keçirdi, özünü sultan elan etdi. Əyyubilər sülaləsinin (1171-1250) hakimiyyəti başlandı. Səlahəddin Əyyubi mənşəcə müxtəlif xalqlara aid edilir. Lakin onun Azərbaycan türkü olduğunu təsdiq edən mənbələr vardır.

Azərbaycan Respublikasının sabiq prezidenti, mərhum Əbülfəz Elçibəy yazır ki, “Bir gün Qahirə Universitetində Tarix fakültəsinin bir tələbəsi ilə tanış oldum. Tələbə hansı ölkədəsiniz soruşdu. “Azərbaycandanam”, - dedim. Tələbə mənə “Siz Səlahəddin Əyyubinin vətəninəsiniz?”, - dedi. Mən ona “haradan bilirsiniz?” sualını verdim. “Səhər mən sizə mənbə gətirərəm”, - dedi və gətirdi. Mənbənin üzərində Səlahəddinin cəngavər geyimində rəsmi var idi. Mənbə görkəmli şəxslər haqqında ensiklopedik əsər idi. Əsərdə avropada Səlahəddin adı ilə tanınan, yalnız Qüdsdə deyil, bütün Fələstin və Suriyada xaçlıları darmadağın edib bu yerləri onlardan təmizləyən, bütün avropanın qürur duyduğu İngiltərə kralı Riçard (1157-1199) Akka qalasında diz çökdürərək əsir alan, “bütün Avropanın” qəzəbinə gəlmiş və hətta A. Dantenin “İlahi komediyası” əsərində cəhənnəmdə təsvir edilən sərkərdə və hökmdar Sultan Səlahəddin (1138-1193) haqqında məlumatlar var idi. Əsərdə mənim üçün ən maraqlı yer bu idi ki, Səlahəddindən soruşmuşlar: Deyirlər ki, siz kürdsünüz. Bu doğrudurmu? Sultan: - Xeyir! Biz Azərbaycandanıq: Əmim Şirkuh deyirdi ki, biz Ez-zib tayfasındanıq” [13].

Elçibəy yazır ki, görkəmli alim İbn Hellikanın “Görkəmli adamların ölüm tarixi (revayat əl-ayan) əsərində yazır ki, Şirkuh demişdir ki, bizim nəslimiz Göy Börüdür (boz qurd, göy qurd). Səlahəddinin atası Eyyub Urmiya, Xoy, Zəngəzur, İrəvan, Naxçıvan, Göyçə, Kərkükdə yayılmış Göy börü, Qara börü, Boz börü - bir sözlə, Qurdlar tayfasındandır. Məsələn bundadır ki, orta əsrlərdə qurd sözü ərəb əlifbası ilə yazılışından doğan qarşılıqdan qurd sözü kürd sözü kimi yazılmışdır. Böyük Nizami Gəncəvinin “mənim qurd tinətli anam” yazdığı misrasında qurd sözü kürd kimi ifadə edilmişdir. Nəticədə cümlə mənasını dəyişmişdir [12].

Səlahəddin Əyyubi xaçlılarla müvəffəqiyyətlə mübarizə apardı. Bütün Fələstin, o cümlədən 1187-ci ildə Yerusəlimi (Qüdsi) xaçlılardan geri aldı,

Suriyanın böyük bir hissəsinə yiyələndi. Xaçlıların Misirə soxulmaq cəhdini dəf etdi.

Rəfik Özdək yazır: "Səlahəddin Əyyubi Misirdə öz adı ilə tanınacaq sünni dövlətini qurdu. Qısa zamanda bu dövləti gücləndirdi. 5 iyul 1187-ci ildə məşhur Xittin səfəri ilə xaçlıları böyük məğlubiyyətə uğrattı və Qüdsdən çıxartdı. Bu qələbədən sonra dövlətin sərhədlərini Yəməndən Əl-Cəzirəyə qədər genişləndirdi. Bölgədə sünniliyi yaydı. Səlahəddinin yaratdığı dövlətdə xalqın əksəriyyətini türklər təşkil edirdi. Ordu türklərdən ibarət idi və rəsmi dil türk dili idi [7, s.146].

Mosul-Hələb (Suriya) atabəyliyi İraq Səlcuqlu hökmdarı Mahmud tərəfindən Mosul valisi təyin edilən İmadəddin Zəngi qurdu. İmadəddin Zənginin atası Ağsunqur da Məliksahın Mosul valisi idi. Xaçlılardan qoruduğu Hələbi özünə tabe etdi və Ağdənizə (Aralıq) qədər uzanan geniş bir bölgənin hakimi oldu. Antakya xaçlı knyazını, Qüds Kralı Folk ilə Trablis qrafı II Paymondu məğlub etdi. Daha sonra Urfanı zəbt edərək Frank qraflığını aradan qaldırdı. Onun bu qələbələri avropalıların ikinci xaçlı səfərini(1147-1149) başlamalarına səbəb oldu [7, s.147].

Zənginin Nurəddin Mahmud adlı oğlu Hələbdə, I Seyfəddin Qazi isə Mosulda otururdu. 1146-cı ildə İmadəddin Zəngi öldü, atabəylik iki qardaş arasında bölündü. 1147-ci ildə Antakya xaçlı knyazı Raymond məğlub edən Nurəddin Mahmud Şam Atabəyliyi də özünə tabe etdi(1154).

Səlahəddin Əyyubinin xaçlıları Qüdsdən çıxarması III xaçlı yürüşünün başlanmasına səbəb oldu. Bu səfərə Almaniya imperatoru Fridrix Barbarossa, Fransa kralı Filipp Avqust və İngiltərə kralı "Şir ürəkli Riçard" başçılıq edirdilər. Onlar strateji əhəmiyyətə malik Akkanı mühasirəyə aldılar (1189-cu il). Quruda və dənizdə şiddətli döyüşlər gedirdi. Xaçlılar sayca üstün olsa da, qələbə çala bilmədilər, Qüdsü ala bilmədilər. Yalnız Riçard Anadoluda Kayserini ələ keçirmişdi. On minlərlə xaçlı məhv olduqdan sonra onlar barışmaq məcburiyyətində qaldılar. Səlahəddin onlara Qüdsü silahsız ziyarət etməyə icazə verdi.

Müsəlman, türk dünyasının xilaskarı olan Səlahəddin 1193-cü ildə öldü. Türbəsi Şamdadır, müsəlmanların məşhur ziyarət yerlərindədir. O, tarixdə səxavətli, mərd insan, bacarıqlı, cəsur sərkərdə, hökmdar kimi qaldı. Qərbin ən böyük hökmdarları ona hörmət bəsləyirdilər. Əyyubilər dövlətinin zərbə qüvvəsini Şimali Qafqazdan kölə və könüllü kimi gətirilmiş qıpçaq türkləri təşkil edirdi, ikinci qüvvə isə çərkəzlər idi. Əyyubilərin son hokmdarı Turanşah öldükdən sonra onun dul qadını qıpçaq türkü olan baş sərkərdə İzəddin Aybəklə evləndi. Aybək yaratdığı dövləti "Əd-dövlətit-Türkiyə", yəni Türkiyə dövləti adlandırdı. O, yeddi il (1250-1257) sultanlıq etdi və xaçlıları məşhur Mənsuriyyə döyüşündə məğlub etdi. Misirə yönəlmiş yeddinci xac yürüşünü zərərsizləşdirdi. Aybəkin varislərindən Seyfəddin Kutuz Misirə soxulan

monqol-erməni xaçlı ittifaq ordusunu 1260-cı ilin sentyabrında Ayn-Calud döyüşündə ağır məğlubiyyətə uğrattı. Ondən sonra qıpçaq türkü I Baybars (1260-1277) hökmdar oldu. O, franklara, ermənilərə, monqollara qalib gəldi. Yaxın Şərqdən xaçlıları tamam qovdu. Onun ölümündən sonra dövlətin ərazisi müxtəlif hissələrə parçalandı, onların bəzi əraziləri Hülakilərin (Elxanilər) işğalı altına düşdü.

Beləliklə, Səlcuqi əmirilərindən Mosul hakimi İmadəddin Zəngi ibn Sonqur (Sunqur) ilə başlanan (1127) Zəngi soyunun hökmranlığı Mahmudun ölümü ilə bitdi. Zəngi soyu Mosuldan başqa Hələb və Dəməşqdə (Şamda) da hakimiyyətdə idi. Bu isə onu göstərir ki, Ak-Sonqurun oğlu Zənginin mənsub olduğu Zəngi soyu əhali arasında möhkəm dayağı olan tirələrdən imiş [11].

Deməli, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan kökənli, türk mənşəli Zəngilər sülaləsi və onların siyasi varisi Səlahəddin Əyyubi Yaxın və orta Şərqn xaçlılardan qorunmasında müstəsna xidmət göstərmişdir. Adları qədim assur mənbələrində “sanqi” şəklində qeyd edilmiş zəngilər Araz çayının aşağı axarı, Urmiya gölünün quzey sahillərində yaşamış, həmin mənbələrdə onların yaşadığı ərazi sanqibut ölkəsi (sanqi-tayfanın adı; but, bud isə türkcə - boy, tayfa kimi izah edilir). Həmin bölgədə, Maku şəhərinin güneyində axan Zəngimar çayının adı sanqi(zəngi) boyunun nişanəsidir. Assur mənbələri Urmiya gölünün aşağılarında da zəngilərin yaşadığı haqqında məlumat verir. Buradakı Zəngi ölkəsinin adına Bit-Sanqi və Bit-Sanqibut şəklində rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçıların mülahizəsinə görə, Sanqi tayfanın adı, bit sözü isə Assur dilində ev, yurd anlamında işlənir, yəni Assur dilindəki Sanqibit-“sanqi boyu”nun yurdu mənasında işlənir. E.ə VIII əsrdə assurların Suriyaya deportasiya etdikləri boylar arasında sanqilli (zəngili) tayfasının olması e.ə.738-ci ilə aid Tiqlatpalasarin salnamələrində də qeyd olunur.

Zəngilərin böyük hissəsi əsasən Qərbi Azərbaycanda İrəvan mahalında yaşamışlar. Zəngəzur bölgəsinin adının ortaya çıxmasına səbəb olan Zəngi çayı da vaxtı ilə öz adını bu çayın sahilində yaşamış Zəngi boyundan almışdır. Zəngilər təkcə Ağrı (Ararat) vadisində deyil, həm də Zəngi (Zəngəzur) bölgəsində yaşamışlar. Sonralar zəngi tayfası daha geniş əraziyə yayılmış, hətta Türkünstan çöllərinə qədər köç etmişlər. Qırğız əfsanələrində ilxını qoruyan hamini Kambar-Ata, qaramalın hamisi isə Zəngi-Ata adlandırılmış [11]. Hal-hazırda zəngi tayfasının adı toponimlərdə qalmışdır: Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngəzur, Zəngilan, Zəncan və s.

Yeri gəlmişkən, bu gün də müsəlmanlara qarşı yönələn səlib yürüşləri siyasi, ideoloji, hərbi və digər formalarda həyata keçirilir. Qarabağın 30 ilə yaxın işğal altında qalması, Suriyada, Fələstində və digər müsəlman ölkələrində tökülən qanlar, islamafobiya, türkcəfobiya onun təzahürləridir. 44 günlük müharibədə erməni əsgərlərinin geyimindəki və hərbi texnikası üzərindəki xaç işarələri, erməni keşişlərinin müharibədə iştirakı bunun parlaq nümunəsidir. Bu

yaxınlarda keçirilən Paris olimpiadasında xristian avropalılar ingilislərə və yaponlara iltifat göstərdikləri halda, Azərbaycan idmançısı, Olimpiya çempionu Hidayət Heydərov və Qazaxıstan idmançısına müsəlman və türk olduqları üçün milli bayraqlarını qaldırmağa icazə verilmədi.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov Z.M Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər), Bakı: Elm; 1984. 312 s.
2. Bünyadov Z.M. Yusifov Y.B. Azərbaycan tarixi. Bakı: 1994. 339 s.
3. Ələkbər N. Nəcəf. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəylərin tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından -XIV əsrə qədər). Bakı: Qanun;2010. 756 s.
4. Kaşkarlı M. Haçlı seferləri ve ermeniler (Türk-ermeni ilişkileri 21. Yüz yıla girerken tarihe dostca bakış). Ankara: AAM; 2000. 315 s.
5. Koçbaş S. Ermeni meselesi nedir, ne degildir? Veteran yayınları İstanbul-1988.186 s.
6. Mustafazadə T. ``Erməni məsələsi``ndən erməni terrorizminə. Bakı: Turxan NRB; -2016. 140 s.
7. Özdək. R. Türkün Qızıl kitabı. Basın yazıçısı, 1993. 424 s.
8. Süslü A. Kırğızoğlu F. Kınanc R. Kallaç Y. Türk tarihinde ermeniler (temel kitap). Levent ofset matbaacılık ve yayıncılık LTD.ŞA, Ankara,1995. 344 s.
9. Yücel Y. Sevim A. Türkiye tarihi 9 s.
10. Борьяк Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР, гл. М-Л; Госиздам,1928. 884 с.
11. <https://az.wikipedia/orq>wiki>
12. <https://www.teleqraf.az>tehlil39...>
13. <https://vvv.facebook.com >permal...>